

भारतातील घटनात्मक नैतिकता : लोकशाही मूल्ये आणि सामाजिक न्यायाचा एक मूलभूत आधारस्तंभ

रविराज प्रमोद कदम सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, सहकारभूषण एस. के. पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड.
मोबाइल क्रमांक – 8180917978 ई-मेल – ravirajkadam1891@gmail.com

सारांश

भारतीय लोकशाहीच्या प्रवासात 'घटनात्मक नैतिकता' ही केवळ संविधानाच्या अक्षरांचे पालन करण्यापुरती मर्यादित नसून, ती एक जिवंत आणि नैतिक चौकट म्हणून उदयास आली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये घटनात्मक नैतिकतेचे स्वरूप, तिचे महत्त्व आणि लोकशाही बळकट करण्यातील तिच्या भूमिकेचे विश्लेषणात्मक परीक्षण करण्यात आले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारधारेतून प्रेरणा घेऊन, हा निबंध स्पष्ट करतो की, ज्यावेळी सामाजिक रूढी आणि संविधानातील मूल्ये (स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता) यांचा संघर्ष होतो, तेव्हा 'घटनात्मक नैतिकता' हीच खऱ्या अर्थाने लोकशाहीसाठी मार्गदर्शक ठरते.

हा शोधनिबंध आंबेडकरांच्या 'घटनात्मक नैतिकतेची' संकल्पना भारतातील एकता आणि विविधता यांचा समतोल साधण्यासाठी दिशादर्शक आराखडा कसा प्रदान करते, याचे परीक्षण करतो. हा अभ्यास 'नवतेज सिंग जोहर विरुद्ध भारत सरकार (२०१८)' (ज्याद्वारे समलिंगी संबंधांना गुन्हेगारीच्या कक्षेतून बाहेर काढले) आणि 'इंडियन यंग लॉयर्स असोसिएशन विरुद्ध केरळ राज्य (२०१८)' (ज्याद्वारे सर्व वयोगटातील महिलांना सबरीमाला मंदिरात प्रवेश दिला) यांसारख्या महत्त्वपूर्ण न्यायालयीन हस्तक्षेपांद्वारे भारतातील घटनात्मक नैतिकतेच्या उत्क्रांतीचा वेध घेतो. हे महत्त्वपूर्ण निकाल अधोरेखित करतात की, समाजात रुजलेल्या असमानता दूर करण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक समाजाला प्रोत्साहन देण्यासाठी घटनात्मक नैतिकता कशी मार्गदर्शक ठरली आहे. ताठर कायदेशीर अर्थ लावण्याऐवजी राज्यघटनेचा मूळ आत्मा आणि बहुलवादावर (Pluralism) भर देऊन, घटनात्मक नैतिकता हे सुनिश्चित करते की प्रशासकीय कारभार सर्वसमावेशक आणि भारताच्या विशाल विविधतेचे प्रतिबिंब दर्शवणारा असेल. तथापि न्यायालयीन सक्रियतेच्या मर्यादा आणि सत्तेच्या विभाजनाचा समतोल यांसारख्या आव्हानांवरही या शोधनिबंधात प्रकाश टाकण्यात आला आहे. शेवटी, हा निबंध असा निष्कर्ष काढतो की, भारताची लोकशाही प्रगत आणि सर्वसमावेशक ठेवण्यासाठी 'घटनात्मक नैतिकता' ही एक अपरिहार्य गरज आहे. ही संकल्पना केवळ प्रशासनाचे 'नैतिक होकायंत्र' नसून, ती भारतीय नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारा एक गतिमान आधारस्तंभ आहे.

पारिभाषिक शब्द- घटनात्मक नैतिकता, सामाजिक न्याय, मूलभूत संरचना, न्यायालयीन सक्रियता, लोकशाही मूल्ये, मानवी प्रतिष्ठा, मूलभूत अधिकार, कायद्याचे राज्य, नैतिक प्रशासन.

प्रस्तावना

लोकशाहीमध्ये संविधानाच्या मूलभूत तत्वांचे पालन करणे आणि त्यांचा आदर करणे म्हणजेच घटनात्मक नैतिकता होय. संविधानिक मूल्यांचे सर्वोच्च सन्मानाने जतन करणे आणि त्यांच्याशी एकनिष्ठ राहणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे नैतिक कर्तव्य आहे. देशातील नागरिकांनी ज्या वर्तनाचे आणि मानकांचे पालन केले पाहिजे, त्याचे प्रतिबिंब घटनात्मक नैतिकतेत दिसून येते. याचा अर्थ देशाच्या घटनात्मक संस्थांचा आदर करणे आणि त्यांच्या कक्षेत राहून काम करणे असा होतो. अशी मूलभूत मानके प्रशासन आणि व्यक्तींवर मोठ्या जबाबदाऱ्या सोपवतात. तसेच, घटनात्मक कायद्यांची अंमलबजावणी संविधानाच्या मूलभूत आदर्शानुसार आणि मूल्यांनुसार झाली पाहिजे, हे देखील ती सुनिश्चित करतात. थोडक्यात सांगायचे तर, घटनात्मक नैतिकता म्हणजे संविधानात ज्यांवर भर दिला आहे आणि जे सरकार व नागरिक या दोघांच्याही कृतींना मार्गदर्शन करतात, अशी मूल्ये आणि विचार होय. ब्रिटिश इतिहासकार जॉर्ज ग्रोट (George Grote) यांनी त्यांच्या १९व्या शतकातील 'अ हिस्ट्री ऑफ ग्रीस' (A History of Greece) या पुस्तकात घटनात्मक नैतिकतेची संकल्पना पहिल्यांदा मांडली. 'घटनात्मक नैतिकता' हा शब्द भारतीय संविधानाच्या कोणत्याही अनुच्छेदात (कलमात) स्पष्टपणे आढळत नाही, किंवा या संकल्पनेची अधिकृतपणे संविधानात व्याख्याही केलेली नाही. तथापि, 'नैतिकता' या शब्दाचा उल्लेख चार ठिकाणी आढळतो: 'स्वातंत्र्याच्या अधिकारा'वर रास्त बंधने लादणाऱ्या अनुच्छेद १९(२) आणि अनुच्छेद १९(४) अंतर्गत, आणि 'धार्मिक स्वातंत्र्याच्या अधिकारा'चे रक्षण करणाऱ्या अनुच्छेद २५(१) व अनुच्छेद २६ अंतर्गत. घटनात्मक चौकटीत

या शब्दाचा थेट उल्लेख नसला तरी, डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी घटना समितीत जॉर्ज ग्रोट यांच्या अर्थबोधनाचा आधार घेत घटनात्मक नैतिकतेच्या कल्पनेवर भाष्य केले. डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी १९४९ मध्ये "द कॉन्स्टिट्यूशन अँड सोशल रिव्होल्यूशन" (संविधान आणि सामाजिक क्रांती) या शीर्षकाखाली एक भाषण दिले, ज्यामध्ये त्यांनी "घटनात्मक नैतिकता" ही संकल्पना मांडली. तेव्हापासून ही संकल्पना भारतीय लोकशाही आणि प्रशासनाचा एक आधारस्तंभ बनली आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या घटनात्मक नैतिकतेच्या संकल्पनेचा अनेक प्रकारे अर्थ लावला गेला आहे, परंतु मुळात त्याचा अर्थ संविधान आणि त्यातील मूल्यांप्रती असलेली बांधिलकी असा होतो.

भारतातील एकता आणि विविधता यांच्यात समतोल साधण्यासाठी आंबेडकरांची 'घटनात्मक नैतिकतेची' संकल्पना कशा प्रकारे एक आराखडा प्रदान करते, याचे परीक्षण या शोधनिबंधात करण्यात आले आहे. या संकल्पनेद्वारे डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय लोकशाहीचा आराखडा तयार केला. या शोधनिबंधाचे स्वरूप अन्वयार्थक (विश्लेषणात्मक) आणि सैद्धांतिक आहे. कायदा आणि धार्मिक संस्कृती यांच्यातील गुंतागुंतीच्या परस्परसंबंधांची दखल घेतानाच, ही संकल्पना सार्वत्रिक मानवी हक्क, वैयक्तिक प्रतिष्ठा आणि समानता यांवर भर देते. हे 'न्यायालयीन हस्तक्षेपाचे (अतिरेकाचे) साधन' असू शकते अशा टीकेला सामोरे जावे लागूनही, भारतातील मूलभूत अधिकार आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद (cultural relativism) यांच्यात समतोल साधण्यासाठी घटनात्मक नैतिकता हे एक महत्त्वपूर्ण साधन राहिले आहे.

उद्दिष्ट्ये :

१. 'घटनात्मक नैतिकता' (Constitutional Morality) ही संकल्पना केवळ कायदेशीर पालन नसून सामाजिक न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूलभूत मूल्यांप्रती असलेली बांधिलकी कशी आहे, याचा सखोल अभ्यास करणे.
२. घटनात्मक नैतिकता ही भारतातील प्रस्थापित सामाजिक-आर्थिक विषमता दूर करून शोषित आणि उपेक्षित घटकांना (उदा. SC, ST, OBC आणि महिला) न्याय मिळवून देण्याचे एक साधन म्हणून कसे कार्य करते, याचे विश्लेषण करणे.
३. सर्वोच्च न्यायालयाच्या ऐतिहासिक निकालांच्या (उदा. नवतेज सिंग जोहर खटला, सबरीमाला खटला, जोसेफ शार्डिन खटला) संदर्भात, न्यायव्यवस्थेने समाजातील पारंपारिक आणि प्रतिगामी रूढींना बाजूला सारून मानवी प्रतिष्ठा आणि 'घटनात्मक नैतिकतेला' कसे प्राधान्य दिले आहे, याचे परीक्षण करणे.
४. नागरिकांचे मूलभूत अधिकार अबाधित राखतानाच, कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असलेल्या लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन करण्यात घटनात्मक नैतिकतेची भूमिका स्पष्ट करणे.
५. राजकीय ध्रुवीकरण, सामाजिक विषमता आणि प्रशासकीय कार्यपद्धती यांसारख्या समकालीन आव्हानांचा सामना करताना, लोकशाही टिकवण्यासाठी घटनात्मक नैतिकतेचे व्यावहारिक महत्त्व आणि गरज विशद करणे.

घटनात्मक नैतिकता : संकल्पना

घटनात्मक नैतिकता म्हणजे संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि कायद्याचे राज्य यांसारख्या मूल तत्वांचे पालन करणे होय. हे एक मार्गदर्शक तत्व आहे जे हे सुनिश्चित करते की, सरकार आणि व्यक्तींच्या कृती केवळ संविधानातील शब्दांपुरत्या मर्यादित न राहता, संविधानाची मूल्ये आणि भावनेशी सुसंगत असाव्यात. ही संकल्पना कायद्यांचे पालन करण्यापलीकडे जाते आणि अशी एक नैतिक चौकट निर्माण करते, जी सत्ता आणि उत्तरदायित्व यांचा समतोल राखते. या संकल्पनेची सुरुवात ब्रिटीश इतिहासकार **जॉर्ज ग्रोट (George Grote)** यांनी केली होती, ज्यांनी प्राचीन ग्रीसमधील क्लीस्थेन्सच्या (Cleisthenes) लोकशाही सुधारणांचे कौतुक केले होते. भारतात, डॉ. **बाबासाहेब आंबेडकर** यांनी १९४८ च्या संविधान सभेतील चर्चेदरम्यान याच्या महत्त्वावर भर दिला होता. त्यांनी असे म्हटले होते की, लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी 'घटनात्मक नैतिकता' जोपासणे आवश्यक आहे. ते संविधानाकडे केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज म्हणून न पाहता, समाजातील लोकशाही मूल्ये रुजवण्यासाठीचे एक साधन म्हणून पाहत असत.

घटनात्मक नैतिकता ही वैधानिक कायद्यांपेक्षा अधिक अमूर्त (Abstract) असते, कारण वैधानिक कायदे निश्चित असतात आणि त्यांची थेट अंमलबजावणी करता येते. जेव्हा संविधानातील मूल्ये आणि सामाजिक रूढी, श्रद्धा किंवा प्रथा यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो, तेव्हा संविधानाच्या मूल्यांचा आदर करण्याची मागणी ही संकल्पना करते. लोकशाहीची अखंडता टिकवून ठेवणे आणि वैयक्तिक अधिकारांचे संरक्षण सुनिश्चित करणे, हे याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. 'घटनात्मक नैतिकता' हे प्रशासनाचे नैतिक होकायंत्र आहे, जे लोकशाही न्याय्य पद्धतीने कार्य करेल याची खात्री देते. **माजी सरन्यायाधीश**

डी.वाय. चंद्रचूड यांनी निरीक्षण नोंदवल्याप्रमाणे, "आपले संविधान हा एक नैतिक दस्तऐवज आहे, ज्याचा उद्देश न्याय आणि स्वातंत्र्याचे आदर्श घडवणे हा आहे."

घटनात्मक नैतिकतेचे महत्त्व-

शासन व्यवस्था ही न्याय, समता आणि वैयक्तिक अधिकारांच्या आदरावर आधारलेली आहे याची खात्री करून, घटनात्मक नैतिकता ही राष्ट्राची लोकशाही जडणघडण अधिक मजबूत करते. ही नैतिकता अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे रक्षण करते आणि भेदभावपूर्ण प्रथांना विरोध करते अगदी अशा वेळीही, जेव्हा त्या प्रथांना सामाजिक किंवा धार्मिक मान्यता असते. संविधानिक नैतिकता समाजातील बहुसंख्याकांच्या वर्चस्वाच्या धोक्यांना आवर घालते. कायदे आणि धोरणे हे केवळ सत्तेत असलेल्या किंवा बहुसंख्य लोकांसाठी नसून, प्रत्येकाच्या संरक्षणासाठी बनवले आहेत, याची ती खात्री देते. जेव्हा वैधानिक कायदे (Statutory laws) न्याय देण्यात अपुरे पडतात, तेव्हा संविधानाची मूळ तत्त्वे आणि मूल्यांची जपणूक होईल अशा पद्धतीने संविधानाचा अर्थ लावण्यास ही नैतिकता न्यायव्यवस्थेला मदत करते. अंतिमतः घटनात्मक नैतिकता हे संविधानवादाचे (constitutionalism) एक साधन म्हणून काम करते. लोकशाही संस्थांवरील विश्वास वाढवण्यासाठी आणि कायदेशीर पुनर्अन्वयार्थ (legal reinterpretation) व न्यायालयीन सक्रियतेच्या (judicial activism) माध्यमातून सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनाला चालना देण्यासाठी घटनात्मक नैतिकता हा सिद्धांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

घटनात्मक नैतिकता आणि लोकमान्यता प्राप्त, लोकसंस्कृती प्राप्त किंवा सामाजिक नैतिकता यातील फरक :

घटनात्मक नैतिकता (Constitutional Morality): ही संकल्पना संविधानाचे काटेकोरपणे पालन सुनिश्चित करते. याद्वारे मूलभूत हक्कांचे संरक्षण आणि लोकशाही तत्त्वांची जपणूक केली जाते. संविधानिक नैतिकता ही संविधानाच्या मुख्य मूल्यांमधून म्हणजेच स्वातंत्र्य, समता, मानवी प्रतिष्ठा आणि बंधुता यांमधून उगम पावते.

लोकमान्यता प्राप्त नैतिकता (Popular Morality): ही समाजातील रूढी-परंपरा, धार्मिक प्रथा आणि वैयक्तिक श्रद्धांवर आधारित असते. अनेकदा ही नैतिकता घटनात्मक मूल्यांच्या विरोधात असू शकते. लोकसंस्कृतीची नैतिकता ही समाजातील प्रबळ सामाजिक नियमांचे प्रतिबिंब असते, जे पूर्वग्रह, परंपरा किंवा बहुसंख्य लोकांच्या मतांवर आधारित असू शकते.

उदाहरण : स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात 'अस्पृश्यता' ही समाजात मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारली गेलेली गोष्ट होती (लोकमान्यता प्राप्त नैतिकता), परंतु घटनात्मक नैतिकतेमुळे संविधानातील कलम १७ द्वारे अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करण्यात आले. न्यायालयाने असे स्पष्ट केले की, जर एखादा कायदा मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करत असेल, तर केवळ लोकांचा त्यास विरोध आहे किंवा बहुसंख्य लोकांच्या भावना त्या विरोधात आहेत, या आधारावर त्या कायद्याचे समर्थन करता येणार नाही.

'घटनात्मक नैतिकता'- न्यायालयीन दृष्टिकोन

भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानात अंतर्भूत असलेल्या वैयक्तिक मूलभूत अधिकारांचा अर्थ लावण्यासाठी आणि कायद्यांची घटनात्मक वैधता तपासण्यासाठी 'घटनात्मक नैतिकतेच्या' संकल्पनेचा वापर केला आहे. दिल्ली उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश ए. पी. शाह हे लोकप्रिय नैतिकतेला (popular morality) छेद देण्यासाठी (समतोल साधण्यासाठी) 'घटनात्मक नैतिकतेचा' वापर करणाऱ्या पहिल्या व्यक्तींपैकी एक होते; त्यांनी असे सुचवले की, सरकारी कृतींच्या वैधतेचे मूल्यमापन करताना न्यायालयांनी सामाजिक नीतिमूल्यांकडे दुर्लक्ष केले पाहिजे. या दृष्टिकोनाचा संदर्भ पूर्वी 'केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य' या ऐतिहासिक खटल्यात देण्यात आला होता, जिथे न्यायालयाने असा निकाल दिला होता की, संविधानाच्या 'मूलभूत संरचनेला' धक्का बसेल; अशा प्रकारे संसद संविधानात दुरुस्ती करू शकत नाही, ज्यामध्ये अप्रत्यक्षपणे घटनात्मक नैतिकतेचा संदर्भ होता. तेव्हापासून घटनात्मक अन्वयार्थांमध्ये (संविधानाचा अर्थ लावण्यात) या संकल्पनेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे आणि 'एस. पी. गुप्ता विरुद्ध भारत सरकार' या खटल्यात याचा पुनरुच्चार करण्यात आला, जिथे घटनात्मक तरतुदींचे कोणतेही उल्लंघन हे घटनात्मक नैतिकतेचे उल्लंघन मानले गेले.

घटनात्मक नैतिकतेवर एक ऐतिहासिक निकाल 'नाझ फाउंडेशन विरुद्ध राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र दिल्ली सरकार (NCT of Delhi)' या खटल्यात आला, जिथे दिल्ली उच्च न्यायालयाने भारतीय दंड संहितेच्या (IPC) कलम ३७७ विरुद्ध निकाल दिला, ज्या कलमान्वये समलैंगिकतेला गुन्हेगारी ठरवण्यात आले होते. न्यायालयाने असे ठरवले की, 'सार्वजनिक

नैतिकतेच्या' (public morality) आधारार अशा तरतुदीचे समर्थन केले जाऊ शकत नाही, कारण ती कोणत्याही महत्त्वपूर्ण राज्य हिताची पूर्तता करत नाही. या निर्णयात यावर भर देण्यात आला की, व्यक्तिनिष्ठ आणि बदलणाऱ्या सामाजिक नियमांवर आधारित असलेली सार्वजनिक नैतिकता, ही घटनात्मक मूल्यांवर मात करू शकत नाही. त्याऐवजी, संविधानाच्या तत्वांवर आधारित असलेल्या 'घटनात्मक नैतिकतेनेच' कायदेशीर अन्वयार्थाला (कायद्याचा अर्थ लावण्यास) मार्गदर्शन केले पाहिजे. या निकालाने हे प्रस्थापित केले की, व्यक्तींच्या लैंगिक प्रवृत्तीच्या आधारार त्यांना कलंकित करणे हे मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करते आणि ते घटनात्मक नैतिकतेच्या विरुद्ध आहे. जरी हा निकाल सर्वोच्च न्यायालयाने 'सुरेश कुमार कौशल विरुद्ध नाझ फाउंडेशन' या खटल्यात फिरवला (रद्दबातल ठरवला) असला तरी, 'नवतेज सिंग जोहर विरुद्ध भारत सरकार' या खटल्यात या प्रश्नावर पुन्हा विचार करण्यात आला, जिथे सर्वोच्च न्यायालयाने कलम ३७७ अंशतः रद्द केले आणि कायदेशीर निर्णय हे सार्वजनिक नैतिकतेनुसार न घेता 'घटनात्मक नैतिकतेनुसार' घेतले जावेत, यावर शिक्कामोर्तब केले. न्यायालयाने यावर भर दिला की, न्यायालयीन निर्णय हे घटनात्मक नैतिकतेवर आधारित असले पाहिजेत, ज्यामध्ये बहुसंख्याकांच्या विचारांपेक्षा न्यायाच्या कल्पनेला प्राधान्य दिले पाहिजे. घटनात्मक नैतिकता या सिद्धांताचा अवलंब करत, न्यायाधीशांनी हे निश्चित केले की, न्यायालयाला घटनात्मक नैतिकतेने मार्गदर्शन केले पाहिजे, बहुसंख्याकांच्या विचारांनी किंवा लोकप्रिय समजुतींनी नाही. न्यायालयांनी सार्वजनिक आणि घटनात्मक नैतिकता यांमधील फरक स्पष्ट केला, आणि असा निष्कर्ष काढला की न्यायाचा आदर्श नेहमीच वरचढ ठरतो (म्हणजेच घटनात्मक नैतिकता). न्यायालयाने यावर भर दिला की न्यायालयीन निर्णय लोकप्रिय मतांनी किंवा बहुसंख्याकांच्या विचारांनी प्रभावित होता कामा नयेत, तर ते घटनात्मक नैतिकतेवर आधारित असले पाहिजेत. न्यायालयाने पुढे असेही स्पष्ट केले की, कायद्यांच्या घटनात्मकतेचे मूल्यमापन हे काळाबरोबर बदलणारी सामाजिक मूल्ये आणि अन्वयार्थातील (interpretation) बदलांनुसार केले गेले पाहिजे.

सर्वोच्च न्यायालयाने 'इंडियन यंग लॉयर्स असोसिएशन' (सबरीमाला खटला) मध्ये या संकल्पनेचा वापर केला आणि मासिक पाळी सुरू असलेल्या महिलांना सबरीमाला मंदिरात प्रवेश नाकारण्याची प्रथा असंवैधानिक घोषित केली. सबरीमाला खटल्यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने संकुचित धार्मिक प्रथांपेक्षा संविधानातील 'समता' आणि 'मानवी प्रतिष्ठा' या मूल्यांना अधिक प्राधान्य दिले आणि अशा प्रकारे 'संविधानिक नैतिकता' अधोरेखित केली. हे खटले सिद्ध करतात की, जेव्हा एखादी सामाजिक किंवा धार्मिक परंपरा व्यक्तीच्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करते, तेव्हा न्यायालय 'लोकसंस्कृतीच्या नैतिकतेपेक्षा' (Public Morality) 'संविधानिक नैतिकतेला' (Constitutional Morality) श्रेष्ठ मानते. 'न्यायमूर्ती के.एस. पुट्टास्वामी विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया' खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने निकाल दिला की, गोपनीयतेचा अधिकार (Right to Privacy) हा कलम २१ अंतर्गत एक मूलभूत अधिकार आहे. हा खटला असे ठामपणे सांगतो की, व्यक्तीची गोपनीयता आणि स्वायत्तता ही राज्यसंस्थेच्या अतिरेकी हस्तक्षेपापासून सुरक्षित आहे, ज्यामुळे संविधानिक नैतिकता अधिक दृढ होते. या निर्णयांमध्ये, घटनात्मक नैतिकतेचा वापर हा बहुधा संविधानाच्या "परिवर्तनकारी" (Transformative) तत्वाशी सुसंगत होता, ज्यामध्ये संविधानाकडे 'सामाजिक क्रांतीची सनद' म्हणून पाहिले जाते.

राजकीय संस्था आणि घटनात्मक नैतिकता

उदाहरणार्थ, दिल्लीचे निवडून आलेले मुख्यमंत्री आणि केंद्रनियुक्त नायब राज्यपाल यांच्यातील दिल्लीच्या प्रशासकीय अधिकारांच्या संघर्षात, 'राज्य (दिल्ली एनसीटी) विरुद्ध भारत सरकार' या खटल्यात न्यायालयाने 'घटनात्मक नैतिकतेचा' आधार घेतला. न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की, नायब राज्यपाल हे मर्यादित घटनात्मक कारणांशिवाय मुख्यमंत्र्यांच्या निर्णयांमध्ये हस्तक्षेप करू शकत नाहीत. संविधानाच्या अनुच्छेद २३९-AA च्या खंड (४) मधील "कोणतीही बाब" (any matter) या शब्दाचा अर्थ लावताना बहुमताने असे मानले की, नायब राज्यपाल याचा अर्थ "प्रत्येक बाब" (every matter) असा घेऊ शकत नाहीत आणि मंत्रीपरिषदेचे सर्व निर्णय राष्ट्रपतींकडे पाठवू शकत नाहीत. असा अर्थ लावल्यास 'सहयोगी संघराज्य' (Collaborative Federalism) आणि 'प्रतिनिधी शासन' या तत्वांना खीळ बसेल, जी तत्वे घटनात्मक नैतिकतेचे मुख्य घटक म्हणून ओळखली जातात.

तसेच, 'मनोज नरुला' खटल्यात संविधानाच्या अनुच्छेद ७५(१) चा अर्थ लावण्यासाठी न्यायालयाने घटनात्मक नैतिकतेचा वापर केला. न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की, ही एक "घटनात्मक अपेक्षा" (Constitutional expectation) आहे की पंतप्रधान गंभीर गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तीची मंत्रीपरिषदेत नियुक्ती करणार नाहीत.

राज्यघटनेने राजकीय संस्था आणि पदांवर काम करणाऱ्या लोकांवर जबाबदाऱ्या सोपवण्यासोबतच, न्यायालयाने या सिद्धांताचा वापर नागरिकांसाठी सुद्धा एक राजकीय आदर्श म्हणूनही केला आहे, जेणेकरून त्यांनी "प्रतिसादात्मक सहभाग" नोंदवावा आणि "संविधानाची मूल्ये आत्मसात" करावीत.

नुकतेच, 'तमिळनाडू राज्य विरुद्ध तमिळनाडूचे राज्यपाल' या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने असे नमूद केले की, संविधानाच्या अनुच्छेद २०० अंतर्गत राज्यपालांना विधानसभेने संमत केलेल्या आणि रीतसर पुनर्विचार केलेल्या विधेयकांना रोखून धरण्याचा किंवा त्यावर 'व्हीटो' (Veto) वापरण्याचा स्वेच्छाधिकार नाही. या निकालात 'घटनात्मक नैतिकता' या शब्दाचा स्पष्ट वापर केला नसला तरी, असे स्पष्ट करण्यात आले की उच्च पदावर बसलेल्या घटनात्मक प्राधिकरणांनी "संविधानाच्या मूल्यांनुसार" मार्गक्रमण केले पाहिजे.

प्रशासनातील घटनात्मक नैतिकता

घटनात्मक नैतिकता ही प्रशासन आणि समाजावर प्रभाव पाडणारी एक मूलभूत संकल्पना आहे. याचा अर्थ केवळ कायद्याचे पालन करणे असा मर्यादित नसून, संविधानात अंतर्भूत असलेल्या आदर्शांप्रती निष्ठा बाळगणे आणि त्यांना प्रशासनासाठी एक नैतिक दिशादर्शक म्हणून स्वीकारणे असा होतो. लोकशाहीमध्ये केवळ प्रक्रियात्मक कायद्यांच्या पलीकडे जाऊन, सार्वजनिक अधिकारी, संस्था आणि नागरिक यांच्या कृती आणि मूल्ये यांचे नियमन करण्याचे काम 'घटनात्मक नैतिकता' करते. प्रशासनातील 'घटनात्मक नैतिकते'नुसार, लोकसेवकांनी त्यांच्या राजकीय प्रभावाचा किंवा वैयक्तिक पूर्वाग्रहांचा वापर न करता, संविधानातील तत्वांचे पालन करून केवळ लोकहितासाठी कार्य करणे अपेक्षित असते. ही संकल्पना सर्वसमावेशक, जबाबदार आणि पारदर्शक प्रशासनाला प्रोत्साहन देते. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यातील सत्तेचे विभाजन हे घटनात्मक नैतिकतेचे एक मूलभूत अंग आहे. यामुळे कोणत्याही एका शाखेचे दुसऱ्या शाखेवर अवाजवी वर्चस्व निर्माण होत नाही आणि सत्तेचा वापर संविधानाच्या चौकटीतच केला जातो, याची खात्री मिळते. संविधानाची नैतिकता टिकवून ठेवण्यात सर्वोच्च न्यायालयाने विशेषतः महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (१९७३) सारख्या ऐतिहासिक खटल्यांमध्ये न्यायालयाने यावर भर दिला की, कायदेमंडळ संविधानाच्या नैतिक तत्वांसह त्याच्या 'मूलभूत संरचनेत' (Basic Structure) कोणताही बदल करू शकत नाही. घटनात्मक नैतिकतेचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे 'कायद्याचे राज्य'. यानुसार, लोकसेवकांसह सर्व नागरिक कायद्याच्या अधीन आहेत आणि कायद्याची अंमलबजावणी सर्वांसाठी समान आणि न्याय्य पद्धतीने होणे आवश्यक आहे.

न्यायालयीन निर्णय

१. सेंट्रल फॉर पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (२जी स्पेक्ट्रम केस), (२०१२) :

न्यायालयाने २जी स्पेक्ट्रम परवान्यांचे अनियंत्रित वाटप रद्द केले आणि असे नमूद केले की, हे वाटप सार्वजनिक प्रशासनातील 'सचोटी' (Integrity) आणि 'पारदर्शकता' या तत्वांचे उल्लंघन करणारे आहे. न्यायालयाने यावर पुन्हा शिक्कामोर्तब केले की, सार्वजनिक पदे ही 'विश्वासाची पदे' (Positions of trust) आहेत आणि सत्तेचा वापर हा घटनात्मक नैतिकता, पारदर्शकता आणि सचोटीनेच झाला पाहिजे. सार्वजनिक अधिकारी हे त्यांना प्रदान केलेल्या घटनात्मक अधिकारांचे विश्वस्त असतात; या अधिकारांचा वापर सार्वजनिक हित, सचोटी आणि निष्पक्षपातीपणा जपण्याच्या उद्देशानेच केला पाहिजे. पदावरील सचोटी म्हणजे घटनात्मक तत्वांचे पालन, निर्णय प्रक्रियेत निष्पक्षपातीपणा आणि अनियंत्रितपणा किंवा भ्रष्टाचाराचा अभाव होय.

२. मनोहर जोशी विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य, (२०१२) :

न्यायालयाने असे मानले की, सार्वजनिक पद हे एक 'सार्वजनिक विश्वास' (Public trust) आहे आणि वैयक्तिक किंवा राजकीय फायद्यासाठी पदाचा गैरवापर करणे हा त्या विश्वासाचा भंग आहे. सार्वजनिक पदाचे पावित्र्य राखण्यासाठी सचोटी हे केंद्रस्थानी आहे. सार्वजनिक पद भूषवणारी प्रत्येक व्यक्ती जनतेला उत्तरदायी असते आणि कर्तव्याच्या पालनातील सचोटी हाच घटनात्मक शासनाचा गाभा आहे."

३. बी.पी. सिंगल विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया, (२०१०):

न्यायालयाने असे नमूद केले की, राज्यपालांची अनियंत्रित नियुक्ती किंवा त्यांना पदावरून हटवणे हे घटनात्मक नैतिकता आणि पदाच्या सचोटीचे उल्लंघन आहे. घटनात्मक पदांचे राजकीयीकरण होता कामा नये, कारण ती पदे शासनाची प्रतिष्ठा आणि स्थैर्य दर्शवतात, यावर न्यायालयाने भर दिला.

घटनात्मक नैतिकतेचा तुलनात्मक दृष्टीकोन

जगातील काही देशांचा तौलनिक अभ्यास केला तर अमेरिकेच्या संदर्भात, नागरिकांची निष्ठा ही विशिष्ट वांशिक किंवा सांस्कृतिक ओळखीपेक्षा संविधानातील तत्त्वांप्रती आणि लोकशाही मूल्यांप्रती अधिक असते. यालाच 'घटनात्मक देशभक्ती' म्हटले जाते. दक्षिण आफ्रिकेच्या संविधानाचा मुख्य उद्देश हा वर्णव्यवस्थेच्या धोरणातून बाहेर पडून एका नवीन, न्याय्य आणि समतावादी समाजाची निर्मिती करणे हा आहे. त्यामुळे तेथील संविधान हे समाजाच्या आमूलाग्र परिवर्तनाचे साधन मानले जाते. भारतीय संविधानात कायद्याचा काटेकोरपणा, नैतिक मूल्यांचा आधार आणि सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन यांचा एक अद्वितीय संगम पाहायला मिळतो. भारतीय संविधान हे केवळ प्रशासकीय नियमावली नसून, ते सामाजिक विषमता दूर करण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे.

घटनात्मक नैतिकता : लोकशाही मूल्ये आणि सामाजिक न्यायाचा एक मूलभूत आधारस्तंभ

भारतीय संविधान हे केवळ एक कायदेशीर साधन नसून, तो एक नैतिक संहिता आहे, ज्याचा उद्देश सामाजिक न्याय टिकवून ठेवणे आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे हा आहे. या अर्थाने, कायद्याचे राज्य हे लोकशाही मूल्ये आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या संरक्षणाशी सुसंगत पद्धतीने कार्य करेल, हे सुनिश्चित करण्यासाठी 'घटनात्मक नैतिकता' अत्यंत आवश्यक आहे. 'केशवानंद भारती' (१९७३) खटल्याने मांडलेला "मूलभूत संरचनेचा सिद्धांत" (Basic Structure Doctrine) आणि 'मेनका गांधी' (१९७८) खटल्याने वैयक्तिक स्वातंत्र्याची व्याप्ती वाढवली, ज्यामुळे व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य सुरक्षित राहिले. 'नवतेज सिंग जोहर' (२०१८) खटल्याद्वारे समलैंगिकता गुन्हेगारीच्या कक्षेतून बाहेर काढणे, हे सामाजिक मूल्यांच्या उत्क्रांतीचे उत्तम उदाहरण आहे. 'इंदिरा सहानी' (१९९२) खटल्यात आरक्षणाच्या धोरणांना मिळालेली मान्यता, ही सामाजिक विषमता दूर करण्याच्या दिशेने उचललेले एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. 'एस.आर. बोम्मई' (१९९४) खटल्याने भारताच्या धर्मनिरपेक्ष आणि संघराज्यीय चौकटीचे रक्षण केले आहे. 'शायरा बानो' (२०१७) खटल्यातील लैंगिक न्यायाचा विषय असो किंवा 'एम.सी. मेहता' (१९८६) खटल्यातील पर्यावरणीय हक्क, हे सर्व निर्णय बदलत्या सामाजिक निकषांचे प्रतिबिंब आहेत.

घटनात्मक नैतिकता ही केवळ कायद्याचे पालन नसून ती भारतीय लोकशाहीचा आणि सामाजिक न्यायासाठी मूलभूत असा 'नैतिक आधार' आहे. तिचे मुख्य कार्य खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल. ही संकल्पना बहुसंख्याकवाद आणि हुकूमशाहीला आळा घालून उपेक्षित घटकांच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करते. काळाच्या बदलत्या गरजांनुसार संविधानाचा अर्थ लावून ती न्याय अधिक व्यापक आणि 'गुणात्मक' बनवते. आरक्षणासारख्या सकारात्मक धोरणांद्वारे समाजातील दुर्बल घटकांना सक्षम करून ही सामाजिक समानता प्रस्थापित करते. कोणताही धर्म किंवा विचारधारा लोकांवर न लादता, विविधतेचा आदर करणारा आणि सर्वांना समान वागणूक देणारा समाज घडवण्यावर ही नैतिकता भर देते.

निष्कर्ष

भारतीय लोकशाहीमध्ये, 'घटनात्मक नैतिकता' हे एक मूलभूत तत्त्व आहे जे न्यायव्यवस्था, सरकार आणि सामाजिक वर्तनाला संविधानात अंतर्भूत असलेल्या समानता, न्याय, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या तत्त्वांशी सुसंगत राहण्यासाठी दिशा देते. 'नैतिकता' या शब्दाची अनेकदा लोकप्रिय बहुसंख्याक नैतिकतेशी गल्लत केली जाते. नैतिकतेचा अन्वयार्थ (अर्थ) हा संविधानात अंतर्भूत असलेल्या मूल्यांवर आधारित असावा. घटनात्मक नैतिकतेचा सिद्धांत भारतीय लोकशाहीसाठी नवीन नाही; त्याची पाळेमुळे संविधानाच्या मसुदा निर्मितीच्या प्रक्रियेत सापडतात.

न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूलभूत मूल्यांचे जतन करून, घटनात्मक नैतिकता हे सुनिश्चित करते की व्यक्तींच्या अधिकारांचे रक्षण केले जाईल, मग ते प्रचलित सार्वजनिक किंवा बहुसंख्याकांच्या भावनांशी विसंगत का असेनात. भारतासारख्या बहुलवादी (अनेकतावादी) देशात, जिथे विविध सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक प्रथा एकत्र नांदतात, तिथे घटनात्मक नैतिकता सर्व नागरिकांची प्रतिष्ठा आणि अधिकारांचे रक्षण करत या भिन्नतांमध्ये समतोल साधण्यासाठी एक चौकट प्रदान करते. जसजसा भारताचा विकास होत राहिल, तसतशी उदयाला येणारी नवीन सामाजिक आव्हाने हाताळण्यासाठी न्यायव्यवस्था, धोरणकर्ते आणि समाजाला मार्गदर्शन करण्यात घटनात्मक नैतिकतेची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरेल. अमेरिकन कायदेपंडित लॉरेन्स एच. ट्रॉइब यांच्या मार्मिक शब्दांचे स्मरण करणे उचित ठरेल, ज्यांनी म्हटले होते, "संविधान हे शाईपेक्षा रक्ताने अधिक लिहिलेले असते." हि सामाजिक बांधिलकी आणि आदरपूर्वक घटनात्मक तत्त्वांचा, मूल्यांचा सन्मान करण्याच्या आणि ती जपण्याच्या सखोल जबाबदारीवर प्रकाश टाकते.

राजकीय हस्तक्षेप, सामाजिक-आर्थिक विषमता आणि न्यायालयांमधील प्रलंबित प्रकरणे यांसारख्या समस्या असूनही, 'घटनात्मक नैतिकता' ही एक गतिमान शक्ती म्हणून लोकशाहीची टिकाऊपणा, समानता आणि नैतिक प्रशासन सुनिश्चित करत आहे. या आदर्शांचे जतन करून भारत आपली बहुलवादी ओळख जपतो आणि आपल्या सर्व नागरिकांसाठी एक न्याय्य व सर्वसमावेशक समाज सुनिश्चित करतो. संविधानिक नैतिकता जपणे ही एक निरंतर प्रक्रिया आहे, ज्यासाठी न्यायव्यवस्था, सरकार आणि जनता या सर्वांनी आपल्या कृती घटनात्मक मूल्यांशी सुसंगत ठेवणे आवश्यक आहे. संविधान आणि त्यातील तत्वांचा आदर करण्याची संस्कृती जोपासून, भारत एका अधिक न्याय्य, समान आणि मानवी समाजाकडे वाटचाल करू शकतो; जिथे प्रत्येक व्यक्ती, मग ती कोणत्याही पार्श्वभूमीची असो, आपले अधिकार आणि स्वातंत्र्य पूर्णतः उपभोगू शकेल.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, संविधान सभा चर्चा (Constituent Assembly Debates), खंड VII, १९४८-१९४९.
२. Supreme Court of India, Kesavananda Bharati v. State of Kerala, AIR 1973 SC 1461.S
३. [6] supreme Court of India, Navtej Singh Johar v. Union of India, AIR 2018 SC 4321.
४. [7] Supreme Court of India, Indian Young Lawyers Association v. State of Kerala, AIR 2018 SC 1690.
५. [8] Supreme Court of India, Joseph Shine v. Union of India, AIR 2018 SC 4898.
६. [9] Supreme Court of India, Shayara Bano v. Union of India, AIR 2017 SC 4609.
७. Kesavananda Bharati v. State of Kerala, AIR 1973 SC 1461 & Article 38, Constitution of India, Introduced the Basic Structure Doctrine, ensuring the Constitution's essential features remain inviolable
८. Constitutional Morality and Judicial Values in India: Upholding Justice and the Rule of Law Retrieved from <https://lawcrust.com/constitutional-morality-judicial-values/>
९. Constitutional Morality: Meaning, Source & Interpretation (2024) Retrieved from: <https://www.nextias.com/blog/constitutional-morality/>
१०. ऑस्टिन, ग्रॅनविले (Austin, Granville). 'The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation'. Oxford University Press.
११. काश्यप, सुभाष सी. (Kashyap, Subhash C.). 'Our Constitution'. National Book Trust, India.
१२. डॉ.आंबेडकर बी. आर.,(१९३६), " जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन ", डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती,उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन.